

УДК: 343.9:355.02:341.67

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.2>

НЕЗАКОННІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ КОМПАНІЇ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ, ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАГРОЗ СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Альбещенко О.С.,

кандидат економічних наук,

аспірант кафедри кримінального процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-9920-7049

Альбещенко О.С. Незаконні військові формування та приватні військові компанії в умовах воєнних конфліктів: кримінологічний аналіз правового статусу, детермінант виникнення та загроз суспільній безпеці.

У статті здійснено комплексний кримінологічний та міжнародно-правовий аналіз феномену незаконних військових формувань (НВФ) і приватних військових компаній (ПВК) у контексті сучасних воєнних конфліктів. Розкрито еволюцію ПВК від класичного найманства до високоорганізованих транснаціональних воєнізованих структур, що мають розгалужену інфраструктуру, значний оперативний потенціал та здатність діяти поза межами легітимних механізмів контролю. Окреслено ключові правові виклики для національних і міжнародних юрисдикцій у кваліфікації діяльності таких суб'єктів, зокрема у форматі гібридної війни, що дозволяє державам-замовникам уникати прямої відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного (МГП) та міжнародного кримінального права (МКП). Особливу увагу приділено ПВК «Вагнер» як показовому прикладу криміналізованого парамілітарного утворення. Проаналізовано участь ПВК «Вагнер» у збройних конфліктах, зокрема в операції з окупації Автономної Республіки Крим, бойових діях на сході України, включаючи штурм Бахмута, а також у воєнних операціях на території Судану та Центральноафриканської Республіки. Окремо висвітлено криміногенний характер кадрового складу цієї структури, зокрема її систематичне комплектування особами, засудженими за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

У висновках наголошено на необхідності розробки універсального міжнародного договору щодо правового статусу ПВК, удосконалення національного кримінального законодавства для кваліфікації їхньої діяльності як найманства чи участі у транснаціональних злочинних організаціях, а також інтеграції кримінологічного аналізу в політику безпеки. Запропоновані наукові підходи можуть стати основою для формування ефективних механізмів превенції та протидії діяльності НВФ і ПВК, що становлять загрозу міжнародній безпеці, верховенству права та правам людини.

Ключові слова: приватні військові компанії (ПВК), незаконні військові формування (НВФ), кримінологічний аналіз, гібридна війна, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, найманство, збройний конфлікт, ПВК «Вагнер», транснаціональна злочинна організація, суспільна безпека.

Albeschenko O.S. Illegal military formations and private military companies in armed conflicts: criminological analysis of legal status, determinants of emergence, and threats to public security.

This article conducts a comprehensive criminological and international legal analysis of the phenomenon of illegal military formations (IMFs) and private military companies (PMCs) in the context of modern armed conflicts. It traces the evolution of PMCs from classical mercenarism to highly organized transnational militarized structures possessing extensive infrastructure, significant operational capacity, and the ability to operate beyond legitimate control mechanisms. The study identifies the key legal challenges faced by national and international jurisdictions in qualifying the activities of such entities, particularly within the framework of hybrid warfare, which enables client states to evade direct responsibility for violations of international humanitarian law (IHL) and international criminal law (ICL).

Special attention is devoted to PMC "Wagner" as a representative example of a criminalized paramilitary entity. The article analyzes its involvement in armed conflicts, including the operation to occupy the Autonomous Republic of Crimea, combat operations in eastern Ukraine – most notably the assault on Bakhmut – as well as military operations in Sudan and the Central African Republic. The

criminogenic composition of its personnel is highlighted, with emphasis on its systematic recruitment of individuals convicted of serious and especially grave crimes.

The conclusions stress the need for the development of a universal international treaty defining the legal status of PMCs, the improvement of national criminal legislation to qualify their activities as mercenarism or participation in transnational criminal organizations, and the integration of criminological analysis into security policy. The proposed scientific approaches may serve as a foundation for establishing effective mechanisms for the prevention and counteraction of IMF and PMC activities, which pose significant threats to international security, the rule of law, and human rights.

Key words: private military companies (PMCs), illegal military formations (IMFs), criminological analysis, hybrid warfare, international humanitarian law, international criminal law, mercenarism, armed conflict, PMC "Wagner", transnational criminal organization, public security.

Постановка проблеми. Сучасні збройні конфлікти дедалі більше супроводжуються участю недержавних збройних учасників – незаконних збройних формувань (НЗФ) та приватних військових компаній (ПВК), діяльність яких відбувається у «сірій зоні» міжнародного права. Така ситуація створює значні кримінологічні, правові та безпекові виклики, зокрема через невизначеність правового статусу цих суб'єктів, складнощі у застосуванні норм міжнародного гуманітарного та кримінального права, а також відсутність дієвих механізмів притягнення до відповідальності за систематичне насильство, збройні провокації та дестабілізацію суверенних держав. Використання агресорами правових прогалин дозволяє залучати НЗФ і ПВК до прихованих операцій і бойових дій, уникаючи міжнародної відповідальності навіть за напади на цивільне населення, що підриває світовий порядок, суверенітет і територіальну цілісність держав.

У цих умовах міжнародна спільнота постає перед нагальною потребою у формуванні єдиної, всеосяжної та узгодженої нормативно-правової моделі, яка чітко визначатиме правовий статус НЗФ і ПВК, регламентуватиме умови їх функціонування у зонах збройних конфліктів та передбачатиме ефективні механізми притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. Це дослідження спрямоване на формування концептуально обґрунтованих підходів до кримінально-правової кваліфікації діяльності таких структур та розроблення дієвої системи превенції злочинності у сфері міжнародної безпеки і протидії злочинам проти миру та безпеки людства.

Мета дослідження. Метою статті є комплексне кримінологічне дослідження правового статусу НЗФ і ПВК в умовах воєнних конфліктів, ідентифікація та систематизація детермінант їх виникнення, оцінка масштабів і характеру загроз для національної та міжнародної безпеки, а також обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення національних і міжнародних механізмів правового реагування та кримінально-правової кваліфікації їх діяльності.

Дослідження має міждисциплінарний характер, поєднуючи інструментарій кримінології, кримінального права, міжнародного гуманітарного та кримінального права, соціології та політології. Воно охоплює аналіз теоретико-методологічних основ, визначення правового статусу НЗФ і ПВК, з'ясування кримінологічних чинників та умов їх виникнення, проведення кримінологічної характеристики цих утворень, ідентифікацію загроз, які вони становлять, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики, прогнозування ризиків та формування практичних рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. Діяльність НЗФ і ПВК у сучасних збройних конфліктах становить серйозний виклик для міжнародної безпеки, оскільки вони діють поза межами правових систем, беруть участь у бойових діях, вчиняють злочини проти миру та безпеки людства і грубо порушують норми міжнародного гуманітарного права. Відсутність уніфікованого правового регулювання ПВК сприяє їх фактичному функціонуванню як найманських структур, тоді як НЗФ потребують належної криміналізації, чіткої кримінально-правової кваліфікації та ефективного притягнення до відповідальності організаторів, учасників і спонсорів. Станом на сьогодні у національних та міжнародних правових системах комплексний кримінологічний аналіз функціонування НЗФ і ПВК в умовах сучасних збройних конфліктів залишається недостатньо опрацьованим, що зумовлює необхідність систематизації наявних знань і формування узгоджених міжнародних та національних механізмів їх превенції.

В умовах сучасних викликів, глобалізаційних і геополітичних трансформацій незаконні військові формування та приватні військові компанії становлять стійку й довгострокову загрозу державній і суспільній безпеці, інтегруючись у структури транснаціональної організованої злочинності, сприяючи ескалації збройних конфліктів та використовуючи нелегальні або напівлегальні джерела фінансування. Легалізація діяльності ПВК пов'язана з високими ризиками, серед яких – зловживання

повноваженнями, систематичні порушення прав людини та використання таких структур як інструмента політичного впливу. Вирішення зазначеної проблеми потребує розроблення збалансованої правової моделі, яка передбачатиме прозорий і дієвий державний контроль, повну узгодженість із нормами міжнародного права, чітке законодавче визначення статусу, прав та обов'язків відповідних суб'єктів, а також створення ефективних механізмів ліцензування, моніторингу та притягнення до відповідальності як винних осіб, так і держав-агресорів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах глобальної та регіональної безпеки особливої актуальності набуває дослідження феномену незаконних збройних формувань (НЗФ), які, діючи поза межами правового регулювання, становлять серйозну загрозу як національному, так і міжнародному правопорядку. В умовах воєнних конфліктів і гібридних війн, зокрема в агресії Російської Федерації проти України, НЗФ використовуються як інструменти дестабілізації, насильницького контролю територій, залякування населення та вчинення злочинів проти миру, безпеки людства й прав людини.

Приватні військові компанії (ПВК) постають як транснаціональні суб'єкти комерційного характеру, що надають широкий спектр послуг у сфері безпеки та оборони – від охорони стратегічних об'єктів і забезпечення захисту критичної інфраструктури до виконання спеціальних бойових завдань, військової підготовки персоналу, розвідувальної діяльності та логістичної підтримки. У низці випадків ПВК безпосередньо беруть участь у збройних зіткненнях, що ставить під сумнів ефективність чинних міжнародно-правових режимів і актуалізує питання правового статусу їх персоналу в умовах конфлікту.

Еволюція функцій ПВК перетворила їх на впливовий інструмент у реалізації стратегічних інтересів держав і недержавних учасників, здатного змінювати динаміку конфліктів і навіть геополітичний баланс сил. Водночас в Україні відсутнє окреме законодавство, що регламентувало б правовий статус, межі повноважень і механізми контролю діяльності ПВК. Конституція України (ст. 17) прямо забороняє створення збройних формувань, не передбачених законом, що робить офіційне існування ПВК як бойових структур неможливим. Відповідно, участь у бойових діях без мандату держави може кваліфікуватися за ст. 260 ККУ (створення НЗФ) або ст. 447 ККУ (найманство).

Законопроект № 11214 про міжнародні оборонні компанії, підтриманий Міністерством оборони України [11], покликаний врегулювати правовий статус ПВК, зокрема їх участь у оборонних заходах за кордоном, та створити Державну службу України у справах МОК, підпорядковану ГУР МО. Проте Міноборони висловило суттєві зауваження щодо невідповідності Конституції, законів і міжнародних зобов'язань (зокрема Женевським конвенціям і Документу Монтре), що зумовлює потребу доопрацювання документа.

Відмінності між ПВК і НЗФ є принциповими. ПВК потенційно можуть діяти легально за умови ліцензування та дотримання національного й міжнародного права, тоді як НЗФ є суто антиправовими структурами, створеними без законних підстав, часто з політичними, ідеологічними або кримінальними цілями. Обидва типи суб'єктів активно використовуються у сучасних гібридних війнах завдяки високій мобільності, гнучкості та здатності функціонувати у «сірій зоні» міжнародного права, що ускладнює кваліфікацію їхньої діяльності та притягнення до відповідальності.

У контексті російсько-українського збройного конфлікту, що розпочався у 2014 році, питання кваліфікації найманства та участі нерегулярних формувань набуває особливої правової та кримінологічної ваги. Масове використання ПВК і НЗФ як інструменту ведення війни вимагає розроблення всеосяжних нормативно-правових механізмів, що визначатимуть їх правовий статус, межі діяльності та заходи юридичної відповідальності, із урахуванням норм міжнародного гуманітарного, кримінального та публічного права. Порівняльна характеристика розроблена нами між НЗФ, ПВК та регулярними військами (Рис. 1), з урахуванням феномену так званих «зелених чоловічків», дозволяє системно окреслити їхні організаційні, правові та функціональні відмінності, а також виявити специфіку підпорядкування, джерел фінансування, мотивів діяльності та рівня підзвітності. Такий аналіз є необхідним для ідентифікації суб'єктів збройного протистояння, їх належної кримінально-правової кваліфікації та оцінки потенційних загроз для національної й міжнародної безпеки. Особливу увагу приділено феномену «зелених чоловічків» – нерегулярних формувань без офіційних розпізнавальних знаків, які приховують належність до збройних сил іноземної держави, що є характерним елементом гібридних війн та ускладнює застосування норм міжнародного гуманітарного права.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця характеристик (відмінностей) НЗФ, ПВК та регулярних військ

Критерій	НЗФ (незаконні збройні формування)	ПВК (приватні військові компанії)	Регулярні війська
<i>Правовий статус</i>	Незаконні, не передбачені законодавством України	Напівлегальні / легальні в окремих країнах, заборонені в Україні	Легальні, діють відповідно до Конституції та законів держави
<i>Підпорядкування</i>	Де-факто підпорядковуються кримінальним структурам, державам-агресорам, політичним силам	Юридично – приватним власникам; фактично – державним інтересам (у РФ, Китаї тощо)	Підпорядковуються офіційному військовому командуванню
<i>Використання розпізнавальних знаків</i>	Відсутні або імітовані (наприклад, у випадку «зелених чоловічків»)	Як правило, відсутні офіційні розпізнавальні знаки	Обов'язкові (форма, емблема, прапор тощо)
<i>Юридична відповідальність</i>	Підлягають кримінальній відповідальності за статтею 260 КК України	У країнах, де заборонені приватні військові компанії, їх учасники теж підлягають відповідальності відповідно до чинного законодавства	Підпорядковуються військовій юрисдикції держави
<i>Мотиви діяльності</i>	Ідеологічні, кримінальні, політичні, сепаратистські	Переважаю комерційні, але можуть виконувати політичні/військові завдання	Забезпечення оборони, участь у війнах за наказом держави
<i>Фінансування</i>	Нелегальне: за рахунок держав-спонсорів, мародерства, тінювих схем	Легальне або частково легалізоване, через контракти	З державного бюджету
<i>Приклад в Україні / світі</i>	«Зелені чоловічки», «ДНР/ЛНР», бойовики ІДІЛ	ПВК «Вагнер», «Redut», «Blackwater»	ЗСУ, армія США, армія Польщі, Франції тощо

Таблиця 1. Порівняльна таблиця характеристик (відмінностей) НЗФ, ПВК та регулярних військ (розроблено автором на основі власних досліджень).

Аналіз наведених у Таблиці 1 порівняльної таблиці підтверджує, що між незаконними збройними формуваннями, приватними військовими компаніями та регулярними військами існують принципові відмінності як у правовому статусі, так і в організаційно-функціональних засадах. Незаконні збройні формування діють виключно поза межами правового поля та переслідують переважно ідеологічні, політичні або кримінальні цілі. ПВК, попри потенційну можливість легальної діяльності у певних юрисдикціях, часто функціонують у «сірій зоні» міжнародного права, виконуючи комерційні контракти, що нерідко узгоджуються з державними чи геополітичними інтересами окремих країн. Регулярні війська, своєю чергою, діють на підставі конституційних норм і чітко визначених повноважень, забезпечуючи реалізацію оборонної політики держави.

Феномен «зелених чоловічків» демонструє навмисне розмиття меж між цими категоріями суб'єктів, що є характерною ознакою гібридних війн. Використання формувань без офіційних розпізнавальних знаків уможливило приховану участь іноземних держав у збройних конфліктах, ускладнює ідентифікацію сторін та створює перешкоди для застосування норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. Це підкреслює необхідність удосконалення міжнародних і національних механізмів кваліфікації, контролю та притягнення до відповідальності винних осіб, так і держав-агресорів а також вироблення єдиних критеріїв їх правової ідентифікації.

Загальновідомим прикладом сучасних НЗФ є так звані «зелені чоловічки» – озброєні особи у військовій формі без офіційних розпізнавальних знаків, які у 2014 році брали безпосередню участь в операції з окупації Автономної Республіки Крим. Хоча на момент проведення операції Російська Федерація офіційно заперечувала їхню належність до своїх збройних сил, згодом було офіційно визнано, що ці формування діяли за наказом та під контролем військово-політичного керівництва РФ. Відсутність законного статусу, грубе порушення суверенітету України та координація дій із місцевими проросійськими угрупованнями підтверджують відповідність «зелених чоловічків» ключовим ознакам НЗФ, визначеним міжнародним і національним правом. Аналогічні методи Росія застосовувала й в інших конфліктах – у Донецькій і Луганській областях України, у Сирії та низці

африканських держав, – що свідчить про системне використання таких формувань як інструмента гібридної війни та прихованого втручання у внутрішні справи суверенних держав.

Особливу увагу у нашому дослідженні заслуговує діяльність приватної військової компанії «Вагнер», яка брала участь у бойових діях на сході України, в операції з анексії Криму, а також у збройних конфліктах у Сирії та африканських країнах. За своїми характеристиками вона відповідає ознакам незаконного збройного формування, що функціонує поза межами офіційного правового поля. З огляду на тяжкість і суспільну небезпечність вчинених діянь – від воєнних злочинів до злочинів проти миру та безпеки людства – 6 лютого 2023 року Верховна Рада України ухвалила постанову [12], якою ПВК «Вагнер» визнано міжнародною злочинною організацією. Це рішення має не лише правове, а й значне політико-дипломатичне значення, адже створює правові підстави для притягнення її керівників і учасників до кримінальної відповідальності як в Україні, так і в межах універсальної юрисдикції, а також слугує важливим прецедентом для консолідації міжнародних зусиль у боротьбі з незаконними воєнізованими структурами.

Відсутність уніфікованого правового статусу ПВК у міжнародному праві ускладнює регулювання їх діяльності, створює правову невизначеність і підриває основоположні принципи міжнародного правопорядку, зокрема суверенітет, політичну незалежність і територіальну цілісність держав. Правова природа та організаційна структура ПВК часто ускладнюють їх відмежування від інституту найманства, яке відповідно до міжнародних і національних норм кваліфікується як злочин. Це становить реальну загрозу для системи колективної безпеки, сприяє поширенню безкарності та ускладнює притягнення винних до відповідальності.

Правовий аналіз структури, функцій і способів залучення ПВК «Вагнер» дає підстави кваліфікувати її діяльність як таку, що відповідає ознакам найманства, визначеним Статутом ООН, Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 року та Конвенцією ООН 1989 року про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців. Ігнорування цього статусу створює серйозну загрозу міжнародному правопорядку та підриває принципи відповідальності за участь у збройних конфліктах

Висновки. Проведене кримінологічне та міжнародно-правове дослідження підтвердило, що діяльність приватних військових компаній (ПВК) та незаконних збройних формувань (НЗФ) становить комплексну загрозу національній і міжнародній безпеці, особливо в умовах сучасних гібридних конфліктів. Значна частина російських ПВК, зокрема «Вагнер», «Редут-Антитерор», «Слов'янський корпус» та інші, фактично діють у «сірій зоні» міжнародного права, поєднуючи ознаки найманства, воєнізованих угруповань та транснаціональних злочинних організацій. Формальне дистанціювання держави-спонсора від таких структур поєднується з їх системним використанням для проведення операцій, що суперечать міжнародному праву та принципу державного суверенітету.

Наявні міжнародно-правові механізми, зокрема Документ Монтре, виявляються недостатніми через рекомендаційний характер і відсутність примусових інструментів виконання. Необхідним є створення універсального міжнародного договору, який би уніфікував правовий статус ПВК, регламентував їх діяльність, визначав відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного та кримінального права і запроваджував ефективні механізми міжнародного контролю.

На національному рівні доцільно внести зміни до Кримінального кодексу України для уточнення складів злочинів, пов'язаних із найманством, створенням і діяльністю непередбачених законом збройних формувань, а також для надання можливості кваліфікувати такі структури як транснаціональні злочинні організації. Це дозволить розширити інструментарій міжнародного співробітництва та підвищити ефективність притягнення до відповідальності.

Інтеграція кримінологічного аналізу в політику національної та міжнародної безпеки є ключовою умовою формування дієвих превентивних стратегій. Комплексний підхід має охоплювати соціально-економічні, політичні та ідеологічні чинники виникнення ПВК і НЗФ, запобігання їх легалізації у будь-яких формах, протидію радикалізації та відновлення стабільності у постконфліктних регіонах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кохан Г.Л. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Т. 31, № 2(70). С. 191–192.
2. Семенюк В.В. Застосування приватних військових компаній для забезпечення національних інтересів і безпеки держави. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: державне управління.* 2020. Т. 31, № 2(70). С. 30–31.
3. Юртаєва К.В. Приватні військові компанії як суб'єкти міжнародного права та їхня відповідальність за міжнародні злочини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 76, т. 2. С. 209–213.

4. Громовенко К.В. Міжнародно-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/6e76e3c9-015b-41eb-a46b-4f92de244eeb>.
5. Репешко П.І. *Найманство: кримінологічна характеристика та запобігання*: монографія. Київ, 2019.
6. Наден О.В. *Правовий статус та відповідальність приватних військових компаній у міжнародному праві*: монографія. Харків, 2021.
7. Акімов М.О. Приватні військові компанії: міжнародно-правові аспекти регулювання. *Юридичний вісник*. 2017. № 3. С. 112–115.
8. Нікіфорова Т.І. Міжнародно-правовий режим приватних військових компаній. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 167–173.
9. Мохончук С.М. Регулювання діяльності приватних військових компаній: зарубіжний досвід та міжнародно-правові стандарти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 195–201.
10. Скрильник О.О. Правове регулювання діяльності приватних військових компаній в умовах збройних конфліктів. *Публічне право*. 2019. № 3. С. 154–160.
11. Проект Закону про міжнародні оборонні компанії. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44120>.
12. Постанова про визнання приватної військової компанії «Вагнер» міжнародною злочинною організацією. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41247>.